

УДК 94(477-25)Драгомиров«1898/1903»

В.О. Іванова

ДІЯЛЬНІСТЬ М.І. ДРАГОМИРОВА НА ПОСАДІ КИЇВСЬКОГО, ВОЛИНСЬКОГО І ПОДІЛЬСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

У статті розглянуто основні суспільно-політичні та економічні ініціативи М.І. Драгомирова під час його перебування на посаді київського, волинського та подільського генерал-губернатора (1898-1903).

Ключові слова: Михайло Іванович Драгомиров, київський, волинський, подільський генерал-губернатор, Південно-Західний край, реформа земського самоврядування.

Успішність регіональної політики – важлива умова динамічного розвитку держави. Методи її реалізації повинні враховувати етнічну, соціальну, економічну, екологічну та історичну специфіку кожної конкретної території. У зв'язку з цим винятково корисним є звернення до раніше накопиченого в регіонах досвіду вирішення суспільно-політичних та економічних проблем – у більшості своїй подібних сучасним. Важливе значення у вивченні означених питань мають біографічні дослідження, насамперед – аналіз ролі конкретних історичних діячів у розбудові того чи іншого регіону України.

До плеяди посадовців, діяльність яких безпосередньо стосувалась вирішення регіональних питань в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., належить Михайло Іванович Драгомиров (1830-1905), в більшій мірі відомий як воєначальник, військовий теоретик та педагог. Проте неабиякого значення набула постать М.І. Драгомирова й на цивільному поприщі: протягом 1898 – 1903 рр. він обіймав високу і відповідальну посаду київського, волинського і подільського генерал-губернатора.

Спогади про деякі аспекти діяльності М.І. Драгомирова як начальника Південно-Західного краю залишили мемуаристи Є.К. Андрієвський [1; 2], С.Ю. Вітте [3], О.О. Леонтьєв [7], М.Г. Мардар'єв [8], Є.Х. Чикаленко [12]. За радянської доби відомості про цю грань службової біографії видатного генерала замовчувалися з ідеологічних міркувань, тож повернення імені М.І. Драгомирова – не лише як «друга солдата», а й переконаного монархіста і визначного державного діяча – відбулось лише в кінці ХХ – на початку ХХІ століття. Починаючи з 1990-х рр., до вивчення внеску М.І. Драгомирова у розбудову Південно-Західного краю звертались українські дослідники А.А. Матвієнко [9; 10] та В.С. Шандра [13], роль генерал-губернатора у розв'язанні регіональних соціо-етнічних питань з'ясував французький історик Д. Бовуа [5]. Втім, окремі напрями діяльності генерал-губернатора і сьогодні висвітлені недостатньо. Тож вважаємо необхідним звернутися до розгляду основних суспільно-політичних та економічних заходів, ініційованих у краї його начальником М.І. Драгомировим.

1 січня 1898 р., залишаючись командуючим військами Київського військового округу, М.І. Драгомиров був призначений київським, волинським та подільським генерал-губернатором, таким чином обійнявши і військову, і цивільну посади одночасно [10, 95].

Прикордонність і поліетнічність Південно-Західного краю обумовили зосередження в руках генерал-губернатора досить об'ємної влади: він мав право законодавчої ініціативи, визначав ступінь поширення в регіоні загальноросійського законодавства, контролював діяльність адміністративних установ, призначав місцевих чиновників найвищого рангу. До зовнішньополітичних функцій начальника краю належав розгляд справ щодо надання російського підданства, нагляд за діяльністю іноземних громадян і громад, а також включення іноземних колоністів у економічне життя регіону. Законодавчими актами 1879 і 1880 рр. генерал-губернатори отримали надзвичайні повноваження для охорони порядку і громадського спокою, контролювали діяльність судових установ, причому цим повноваженням надавалась особлива увага у зв'язку з наростанням революційного руху. Так само вони контролювали діяльність прокурорів [13, 69-71].

Обійнявши посаду генерал-губернатора, М.І. Драгомиров розпочав негайне вивчення і вирішення селянського питання. Зокрема, увагу начальника краю привернула проблема неврегульованості прав на власність у складних сім'ях (тобто таких, що об'єднують ряд поколінь і родичів різних гілок одного покоління), вирішення якої М.І. Драгомиров убачав у створенні ряду нескладних і точних законів про майно. Не менш важливого значення генерал-губернатор надавав реорганізації селянського самоуправління, зокрема, способів фінансування волосних правлінь. Як зазначив М.І. Драгомиров у звіті імператору, послугами цих установ користувалось чимало осіб: поміщики, міщани, селяни-орендарі з інших волостей, чиншовики тощо, однак їх діяльність забезпечувалась лише коштом селян, приписаних до волості. Тож генерал-губернатор наполягав на створенні закону, що передбачав би загальний податковий обов'язок [4, 11-12]. Опікувався М.І. Драгомиров і проблемами мирових посередників, котрі, за відсутності необхідної кількості штату, невизначеності кола посадових обов'язків і значності підпорядкованих територій, були змушені виконувати обтяжливі, не передбачені первісними посадовими інструкціями види діяльності. Тому генерал-губернатор виступив із пропозицією збільшити чисельність мирових посередників і точніше визначити їх адміністративні права [4, 13].

Значну проблему для краю становили так звані сервітути, тобто колективні права селян на

використання поміщицьких угідь – лісів, лук, озер тощо, які базувались виключно на добровільних угодах між сторонами. З розвитком сільського господарства і підвищенням цін на землю селянські сервітуту стали набувати все більшого економічного значення, а кількість подібних угод – стрімко падати. Поміщики самовільно позбавляли селян можливості використання сервітутів, що призвело до ряду серйозних аграрних виступів, які в свою чергу стали причиною рішучих репресивних заходів з боку влади. Усвідомлюючи небезпечність ситуації, М.І. Драгомиров звернувся до Миколи II з проханням якнайскоріше розверстати угіддя і ліквідувати сервітутне право як таке, що не відповідає умовам часу [4, 10-11].

До найбільш проблем регіону належало питання скасування чиншового землеволодіння. Така форма землекористування виникла ще в часи Речі Посполитої в умовах дефіциту робочої сили, коли поміщики роздавали землю за незначну плату – чинш. Угода про оренду не обмежувалась часовим терміном, дуже часто укладалася на словах і, що важливо, не передбачала зміни розміру плати у випадку тих чи інших економічних ситуацій. Коли ж у 70-х – 80-х рр. XIX ст. у краї швидкими темпами почали зростати ціни на землю, її власники забажали або підвищити чинш, або продати свої угіддя, тобто перетворити чиншовиків на звичайних орендарів або взагалі побавити їх землі. Оскільки в більшості випадків не існувало ніяких документів про угоду, суд, до якого звертались поміщики, завжди займав їх позицію [14, 143-145]. У цій ситуації М.І. Драгомиров звернув увагу на можливість заохочення колишніх чиншовиків переселятися на вільні державні землі і розгорнув діяльність щодо реалізації цього проекту. Але, оскільки з усієї території Російської імперії для чиншовиків знайшлося місце лише в Сибіру, ця пропозиція так і не була втілена в життя [5, 274-277].

Не менш гостро стояло питання ліквідації архаїчної структури міст і містечок, які перебували у приватному володінні. Вісім повітових центрів Південно-Західного краю, де була російська адміністрація, знаходились у руках окремих осіб: Бердичів і Липовець на Київщині, Старокостянтинів, Острог, Заслав, Дубно, Рівне на Волині, Ямпіль на Поділлі. Такий же статус мали ще 322 містечка регіону. Міські чиншовики, як доповідав М.І. Драгомиров імператору, «знаходяться у ненормальних відношеннях до ділянок, якими володіють, і, не відчуваючи себе господарями, бояться витратити скільки-небудь значні кошти на їх забудову» [4, 16]. Тому такі міста і містечка, зауважував генерал-губернатор, вражають бідністю своїх будівель. Дії міського самоуправління також були зорієнтовані до потреб особи, котрій належать місця громадського користування – вулиці, площі і т.д. Тож такі об'єкти як водогін, кінно-залізні

дороги тощо не могли влаштуватися без згоди власника, особисті інтереси якого часто протистояли суспільним. У своєму звіті генерал-губернатор прохав Миколу II про прискорення вирішення ситуації, а на запит міністра внутрішніх справ щодо способів розв'язання цього питання запропонував викупити із компенсацією від держави хоча б 12 основних міст. Але, як показав час, приватне землеволодіння у містах Південно-Західного краю було ліквідоване лише в 1914 р. [4, 16; 5, 292, 298].

До питань, що потребували негайного вирішення, М.І. Драгомиров відносив і становище поліції, яке трактував як «цілком ненормальне». Як стверджував генерал-губернатор, досить широкі функції контролю у сукупності з низьким рівнем заробітної платні викликали у поліцейських чималу спокусу закрити очі на закон за грошову винагороду. «Мені відомо, – писав М.І. Драгомиров, – що усі заводи, а також деякі великі економії сплачують поліції певні суми щорічно» [4, 9]. До того ж, на переконання громадськості краю, правоохоронні служби поповнювались виключно малокультурними і малоосвіченими людьми без якісної професійної підготовки. Усе це, підсумовував М.І. Драгомиров, призводить до зневажливого ставлення до поліції – виключно російської за національним складом, а так і до «прапора російської державності» [4, 9-10]. Розуміючи справедливість висновків М.І. Драгомирова, центральний уряд розглянув його пропозиції щодо реорганізації повітової поліції. Відокремлення поліцейських функцій від громадських у діяльності волосних старшин і сільських старост та введення найманих посад у поліції, на яких наполягав М.І. Драгомиров, були покладені в основу реформи поліції, розпочатої урядом у 1900 році [13, 346-347].

Увагу генерал-губернатора привертало також питання народної освіти. Багатоетнічний і багатоконфесійний склад населення краю вимагав організації розвинутої мережі народних шкіл і не міг задовольнитися лише церковнопарафіяльними школами – по-перше, чужими для неправославних, по-друге – часто такими, що справа навчання в них вимагала корінної перебудови. При цьому кількість народних шкіл у Південно-Західному краї була катастрофічно малою – одна школа припадала на 172 кв. версти і на 11270 чоловік населення. Такий стан речей, переконував М.І. Драгомиров, обумовлений тим, що 60 % витрат на утримання шкіл лягають на плечі селянства, в той час коли в інших регіонах імперії витрати населення на освіту складають усього 20 %, а решту коштів сплачують земства [4, 6-7]. За ініціативою генерал-губернатора були зроблені необхідні розрахунки, які показали, що організація освітньої роботи в краї вимагає щонайменше 317.000 рублів. Державна Рада, розглянувши клопотання М.І. Драгомирова, ухвалила виділити кошти на

влаштування і утримання народних училищ краю, втім, лише у розмірі 60.000 рублів [9, 97].

Не меншої уваги вимагало питання охорони здоров'я населення краю. За часів генерал-губернаторства М.І. Драгомирова на одного лікаря у Волинській губернії припадало 94.217, у Київській – 107.818, у Подільській – 99.874 жителя. При цьому усі витрати на лікарську допомогу покладалась на жителів краю – переважно, селян, які страждали від безперервних епідемій тифу, віспи, скарлатини, дифтериту та інших інфекційних захворювань [4, 5-6]. З метою організації необхідних заходів щодо боротьби з епідеміями, у 1900 р. М.І. Драгомиров скликав нараду медичних інспекторів Південно-Західного краю, яка ухвалила постанову про видання масовим накладом популярних медичних брошур і поширення їх серед жителів краю. Окремо довелось клопотатися про дозвіл цензури надрукувати видання українською мовою, оскільки законом 1876 р. це було заборонено. Завдяки особистому втручання М.І. Драгомирова такий дозвіл – як «изъятие из закона» – було отримано [9, 97].

На думку генерал-губернатора, усі вищезазначені недоліки суспільно-економічного життя краю підводили під собою важливий підсумок: нагальною умовою необхідних зрушень є проведення буржуазних реформ, насамперед, поширення на ввірений йому край «Статуту про земські установи», чинного в інших регіонах Російської імперії [13, 345].

У звіті імператору генерал-губернатор наголошував, що відсталість регіону у веденні земського господарства має політичні причини. Події польського повстання 1863 р. визначили політику російського уряду в регіоні на декілька десятиліть уперед: не допустити посилення польського впливу і вкоренити проросійські настрої серед населення краю. Неухильне прагнення переслідування цієї мети, на думку М.І. Драгомирова, затримувало проведення у краї реформи місцевого самоуправління, що вже була реалізована в інших російських губерніях. Наводячи конкретні цифрові показники, М.І. Драгомиров наполегливо доводив, що і кількість зайнятих поляками земель і чисельність самого польського населення краю у порівнянні з 60-ми рр. XIX ст. суттєво зменшились, тож «рахуватися із зниклими привидами 1863 року» немає жодних підстав [4, 2-4].

2 квітня 1903 р. був прийнятий закон про поширення на Київську, Волинську і Подільську губернії реформи земського самоврядування. Не в останню чергу в ньому були враховані погляди М.І. Драгомирова, хоча і в дещо інших формах. Управління місцевим господарськими справами передавались не виборним земським установам, а в губернські комітети у справах земського господарства, до складу яких входили чиновники місцевих установ та повітові гласні [13, 347].

Важливим чинником розвитку регіону, на переконання генерал-губернатора, залишалось єврейське питання. Для самого М.І. Драгомирова відмінностей у ставленні до людей різних віросповідань і національностей не існувало. Але, піклуючись про добробут селян і намагаючись скоротити обсяг явно не вигідних для них комерційних стосунків з євреями, М.І. Драгомиров звернувся до Миколи II з клопотанням про перегляд тимчасових положень 1882 р. про заборону євреям проживати у селах Південно-Західного краю, купувати і орендувати землю. Зокрема, генерал-губернатор наполягав на внесенні у ці положення змін і доповнень, які заборонили б не лише документальні, а й словесні угоди про оренду, а також не лише постійне, а й тимчасове проживання євреїв у селах і, таким чином, призвели б до правильного виконання закону, який на той час діяв переважно на папері [4, 15].

Дії М.І. Драгомирова, безперечно, були скеровані глибоким знанням потреб регіону і усвідомленням головних напрямків реформ, що слугували б не лише інтересам краю, а й усій імперії. Але, як стверджував управляючий Канцелярією генерал-губернатора О.О. Леонт'єв, усі спроби самостійного вирішення місцевих питань завжди зустрічали протидію уряду, який розглядав їх з точки зору загальних «охоронних» задач і нав'язував власні вказівки [7, 612-613]. Як писав київський кореспондент С. Богданов, «переконавшись у тому, що при настроях Петербургу принести користь краю не можна, він (М.І. Драгомиров – авт.) поставив собі за завдання не шкодити» [6].

Служба на посадах командуючого військами та генерал-губернатора вимагала чималих зусиль, потребувала постійного включення у справи найрізноманітнішого характеру і високого нервового напруження. Тож М.І. Драгомирову, який знаходився у досить похилому віці, виконувати свої обов'язки ставало все важче. Влітку 1903 р. він подав клопотання про відставку і 10 вересня того ж року, склавши повноваження начальника Південно-Західного краю і командуючого військами Київського військового округу, був призначений членом Державної Ради [11].

Таким чином, за ініціативою київського, волинського і подільського генерал-губернатора М.І. Драгомирова були зрушені численні соціальні та економічні проблеми Південно-Західного краю, зокрема, питання ліквідації сервітутів, чиншового сільського та міського землеволодіння, розвитку сіті освітніх та медичних закладів, реорганізації поліції тощо. Напрямку пов'язуючи проблеми регіону з відсутністю повноцінної функціонуючих земських установ, М.І. Драгомиров виступив активним прибічником проведення у краї реформи земського самоврядування.

Посилання

1. А.Е.К. М.И. Драгомиров – генерал-губернатор (Из отрывочных воспоминаний) / Е.К. А[ндреевский] // Русская старина. – 1913. – Т. 153. – С. 579-586.
2. А.Е.К. М.И. Драгомиров – генерал-губернатор (Из отрывочных воспоминаний) / Е.К. А[ндреевский] // Русская старина. – 1913. – Т. 154. – С. 165-171, 318-324.
3. Витте С.Ю. Воспоминания. В 3-х т. / С.Ю. Витте. – Л.: Государственное изд-во, 1924.
4. Всеподданнейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – [К., 1901]. – 17 с.
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 410 с.
6. Киевская газета. – 1905. – 25 октября. – № 294. – С. 2.
7. Леонтьев А. По поводу статьи А.Е.К. «М.И. Драгомиров – генерал-губернатор» / А. Леонтьев // Русская старина. – 1914. – Т. 158. – № 6. – С. 611-614.
8. Мардарьев Н.Г. Нечто из прошлого (Из воспоминаний бывшего цензора) / Н.Г. Мардарьев // Голос минувшего. – 1916. – № 5-6. – С. 372-391.
9. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров / Андрій Матвієнко // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 93-105.
10. Матвієнко А.А. Драгомиров і Україна / А.А. Матвієнко // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 112-126.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Київ, ф. 442, оп. 628, спр. 630, арк. 85.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: Українська вільна Академія наук у США, 1955. – 504 с.
13. Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – поч. XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 / В.С. Шандра. – К., 2002. – 455 с.
14. Шевчук А. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національної меншини / Андрій Шевчук // Волинські історичні записки. Т. 1. – 2008. – С. 142-150.

Иванова В.А. Деятельность М.И. Драгомирова в должности киевского, волынского и подольского генерал-губернатора

В статье рассматриваются основные социально-политические и экономические инициативы М.И. Драгомирова во время его пребывания в должности киевского, волынского и подольского генерал-губернатора (1898-1903).

Ключевые слова: Михаил Иванович Драгомиров, киевский, волынский и подольский генерал-губернатор, Юго-Западный край, реформа земского самоуправления.

Ivanova V.O. The activity of M.I. Drahomyrov in the post of Kyiv, Volyn' and Podillia governor general

The article deals with the basic socio-political and economic initiatives of M.I. Drahomyrov during his tenure of office as the Kyiv, Volyn' and Podillia governor general (1898-1903).

Key words: Myhailo Ivanovych Drahomyrov, Kyiv, Volyn' and Podillia governor general, South-Western region, the reform of local self-government.

11.03.2013 р.

УДК 94(477):347.97/.99«179/184»

М.О. Мельник

**ДІЯЛЬНІСТЬ ГЛУХІВСЬКОГО
ПОВІТОВОГО СУДУ В КІНЦІ ХVІІІ -
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

На тлі досліджень питання функціонування судової системи Російської імперії кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., використовуючи фондівий матеріал Державного архіву Сумської області, автор розглядає діяльність Глухівського повітового суду у зазначений період та окреслює специфічні особливості у роботі судових органів визначеного регіону

Ключові слова: судові органи, повітовий суд, дворяни, кріпосні акти, канцелярські службовці.

Як свідчить історія, кожна держава та суспільство, які є справді соціальними, демократичними та правовими, повинні мати компетентне, правомірне та ефективне місцеве правосуддя. У цьому можна переконатися, спостерігаючи правовий досвід переважної більшості розвинутих західноєвропейських країн, де давно вже існують місцеві судові установи, наближені до населення. Сучасний процес удосконалення та реформування судової системи України зумовлює живий інтерес до широкого кола тем, пов'язаних із вивченням історичного досвіду цієї галузі.

Залучаючи до наукового обігу мало досліджені, а іноді взагалі невідомі джерела, вчені намагаються розкрити особливості правової історії нашої держави та окремих її регіонів. Це стосується і матеріалів повітових судів, що почали функціонувати на території України у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Вивчаючи державні установи в Україні, А. Ханенко приділяв увагу і судочинству. Досліджуючи діяльність його органів у ХVІІІ-ХІХ ст., він згадує і повітові суди, однак інформація про них зводиться до опису складу та повноважень [1]. Окрему увагу повітовим судам як складової судочинства зазначеного періоду було приділено істориком Н. Єфремовою. Висвітливши коло питань, що входили до компетенції цих судів, дослідниця показала їх еволюцію в процесі змін судової системи, які відбувалися в той час [2, 96-191]. Склад та компетенцію повітових судів досліджував американський історик Р.С. Уортман. Він проаналізував службовий досвід секретарів та суддів повітових судів першої половини ХІХ ст., їх соціальне походження, окремі аспекти їх матеріальних статків тощо. Але подані автором дані територіально стосуються лише російських губерній [3].

Територія ж і суспільство Лівобережної України, які підпорядковувалися загальним законом Російської імперії, все ж таки мали свою специфіку в управлінні. Використовуючи фондівий матеріал Державного архіву Сумської області [4], автор ставить за мету розглянути діяльність Глухівського повітового суду у зазначений період та визначити специфічні особливості у роботі судових органів окресленого регіону.

У системі судочинства Російської імперії кінця